

Tomasz Kaczmarek

 <https://orcid.org/0000-0001-5177-9374>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Zakład Systemów Osadniczych i Zarządzania Terytorialnego

tomasz.kaczmarek@amu.edu.pl

PROBLEMATYKA DEMOGRAFICZNA WE WSPÓŁCZESNYCH KONCEPCJACH MIASTA

Abstrakt: W ostatnich kilkunastu latach pojawiło się wiele nowych (lub reaktywowanych) koncepcji miasta o różnym stopniu kodyfikacji i systematyzacji wiedzy. Na podstawie przeglądu literatury naukowej autor podejmuje próbę odpowiedzi na pytania: czy i w jakim stopniu czynnik demograficzny jest brany pod uwagę w tworzeniu koncepcji miasta. W konkluzji stwierdza, że podobnie jak w procesach urbanizacji trendy demograficzne przeplatają się z gospodarczymi, społecznymi, ekologicznymi i politycznymi, tak też kwestie demograficzne stają się coraz ważniejszym elementem najpopularniejszych obecnie koncepcji miast.

Słowa kluczowe: koncepcja miasta, demografia, miasto kurcząca się, miasto inteligentne, miasto odporne, ekomiasto, miasto postcovidowe.

DEMOGRAPHIC ISSUES IN CONTEMPORARY CITY CONCEPTIONS

Abstract: In recent years, many new (or reactivated) concepts of the city have appeared, with varying degrees of codification and systematization. Based on a review of the academic literature, the author attempts to answer the question: are demographic issues taken into account in creating the conception of the city and to what extent? We conclude that, just as in the processes of urbanization, demographic trends are intertwined with economic, social, ecological and political ones, demographic issues are also becoming an increasingly important element of the most popular recent conceptions of the city.

Keywords: conception of a city, demography, shrinking city, smart city, resilient city, eco-city, post-covid city.

1. WPROWADZENIE

Truizmem jest stwierdzenie, zarówno w ujęciu historycznym, jak i współczesnym, że trendy demograficzne są zróżnicowane w poszczególnych częściach świata, w obrębie krajów, regionów, czy też miast. Miasta w XXI w. są poddawane nieustannej dywersyfikacji, będącej wynikiem oddziaływania na ich rozwój tak czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych, w szczególności globalizacji, która jako fenomen ostatnich 30–40 lat stanowi źródło wielu współczesnych procesów i zjawisk. Podczas gdy wiele miast notuje znaczące przyrosty liczby mieszkańców, inne doświadczają depopulacji lub wieloletniej stagnacji. Praktycznie cały wzrost światowej populacji miejskiej w dającej się przewidzieć przyszłości będzie miał miejsce w miastach krajów rozwijających się. W ciągu najbliższych 20 lat większość krajów rozwijających się po raz pierwszy stanie się bardziej miejska niż wiejska. Nie pomijając oczywistych korzyści płynących

z urbanizacji, należy mieć na uwadze, że szybkość i skala tej transformacji stawia przed miastami – niezależnie od szerokości geograficznej – wiele wyzwań. Miasta poddane gwałtownym przyrostom liczby ludności dotyka problem przeludnienia (*overpopulation*). Szczególnie wobec gwałtownego napływu migrantów dynamiczna urbanizacja (*hiperurbanisation, overurbanisation*) powoduje nienadążanie za tym przyrostem rozwoju infrastruktury miejskiej, rynku pracy, mieszkalnictwa, usług społecznych itp. W niedalekiej przyszłości dużo więcej miast stanie także w obliczu wyludniania się i starzejącej się populacji, co będzie miało istotne konsekwencje dla zapewnienia funkcjonowania infrastruktury miejskiej i świadczenia usług. Trendy demograficzne przeplatają się więc z gospodarczymi, społecznymi, ekologicznymi i politycznymi, tworząc dynamiczny kontekst funkcjonowania miast, miasteczek i obszarów metropolitalnych.

Treść i tempo zmian czynią nakazem chwili konieczność podjęcia naukowej refleksji, prowadzącej do pełnego zrozumienia procesów przeobrażeń współczesnego świata, stworzenia nowych idei kształtowania rzeczywistości społecznej oraz wytyczania pożądanego kierunku jej rozwoju. Na gruncie nauk społecznych olbrzymią rolę w poznaniu i zrozumieniu rozwoju miast odgrywają koncepcje teorii, które według Chojnickiego (1999) są zbiorem pewnych wyidealizowanych założeń, wymagających konkretyzacji empirycznej. Dotyczy to również badań nad miastami określanymi często wspólnym pojęciem studiów miejskich (*urban studies*), w których podstawowe znaczenie dla pola badawczego ma formułowanie modeli rozwoju miasta.

Tworzenie koncepcji dotyczących miasta ma dość długą historię. Vasconcelos (2015) podzielił ją na sześć okresów. Dla każdego z nich przedstawił próby konceptualizacji miasta przez autorów z różnych dyscyplin, również autorów nieakademickich. Analizując powstawanie koncepcji miast, Vasconcelos wyróżnił:

- okres przedakademicki (1810–1869),
- okres instytucjonalizacji nauk społecznych (1870–1923),
- okres międzywojenny (1914–1944),
- okres powojenny, „30 lat chwały” (1945–1972),
- okres kryzysu ekonomicznego (1973–1994),
- okres współczesny (od 1995 r.).

Jak stwierdził McCaan (2011), w obecnym świecie koncepcje i modele rozwoju miast są przedmiotem globalnego obiegu wiedzy opisywanego mianem wiedzy o mieście (*urban knowledge*) oraz mobilności polityki miejskiej (*urban policy mobilities*). Obieg ten powoduje, że wybrane idee w krótkim czasie zyskują bardzo dużą popularność, rozprzestrzeniając się od wąskiej grupy miast innowatorów do szerokiej grupy miast adaptatorów. Nadzwyczajne wydarzenia mogą przyspieszyć powstawanie koncepcji: zmiany ustroju, wojny, kryzysy, kataklizmy, katastrofy, epidemie. Część z nich wprost jest związana z demografią i geografiami ludności.

Pomimo wciąż relatywnie wczesnego etapu zaawansowania swojego rozwoju koncepcje miast pełnią już wiele spośród funkcji badawczych (autonomicznych) teorii. Chojnicki (1999, s. 38) wiąże je z rolą, jaką teoria odgrywa w procesie badawczym:

Po pierwsze, teoria przyczynia się do kodyfikacji i systematyzacji dotychczasowej wiedzy, ujawnia związki między informacjami pozornie odległymi, pozwala dostrzec luki w posiadanym obrazie świata, sprzyja kumulacji rezultatów badawczych; po drugie, teoria ułatwia weryfikację posiadanej wiedzy, pozwala bowiem sprawdzać niektóre twierdzenia pośrednio przez konfrontację z uprzednio ustalonymi twierdzeniami; w końcu teoria stanowi czynnik inicjujący nowe badania poprzez formułowanie nowych problemów, gromadzenie nowych danych, sugerowanie nowych kierunków badań.

W niniejszym artykule omówiono temat znaczenia zagadnień demograficznych we współczesnych modelach rozwoju miasta, a więc takich, które pojawiły się w ostatnich 3–4 dekadach, ze szczególnym uwzględnieniem kilku popularnych obecnie koncepcji: *smart city*, *eco-city*, *slow city*, *compact city*, czy *resilient city*. Kwestie demograficzne w odniesieniu do problematyki miejskiej dotyczą trzech zasadniczych wątków:

- rozmieszczenia ludności, gęstości zaludnienia;
- wzrostu lub ubytku ogólnej liczby mieszkańców miasta, zarówno w kontekście ogólnym, jak i dynamiki jego komponentów: ruchu naturalnego i migracji;
- zmian struktur wieku polegających na odmładzaniu lub starzeniu się populacji miasta.

Czy i w jakim stopniu czynnik demograficzny jest brany pod uwagę w tworzeniu określonej koncepcji miasta? Czy są koncepcje miasta wyrosłe na gruncie demografii? Jaka jest rola czynnika demograficznego w formułowanych koncepcjach/strategiach miast dzisiejszych i miast przyszłości? Na podstawie przeglądu literatury naukowej autor niniejszego artykułu podjął próbę odpowiedzi na postawione pytania badawcze.

2. KONTEKST DEMOGRAFICZNY WE WSPÓŁCZESNYCH KONCEPCJACH MIASTA

Koncepcje miasta to teorie opisujące miasta dziś i projekty dla miast jutra (Rink, Haase, 2018). Szczególnie w ostatnich kilkunastu latach pojawiło się wiele nowych (lub reaktywowanych) koncepcji miasta o różnym stopniu kodyfikacji i systematyzacji wiedzy. Mają miejsce także próby ich całościowego przeglądu i porównań (m.in. Davis, 2015; De Jong i in., 2015; Knox, 2014; Solarek, 2011; Rink, Haase, 2018). Większość pojawiających się dotychczas pomysłów ma raczej charakter preteorii, które dostarczają wstępnych założeń pozwalających na sformułowanie problemów badawczych, identyfikują pewne czynniki badanych zjawisk, wreszcie diagnozują aktualne trendy w rozwoju, opisując dynamiczny kontekst funkcjonowania miast. Na ich gruncie formułowany jest aparat pojęciowy pozwalający opisywać realnie zaobserwowane mechanizmy i praktyki związane z rozwojem przestrzennym (urbanistycznym), ekonomicznym i społecznym miasta. Najbardziej popularne koncepcje miasta są systematycznie wyjaśniane i przedstawiane, a ich przeglądy sprzyjają bieżącej dyskusji na temat miasta, tak w nauce, jak i praktyce, w planowaniu strategicznym i urbanistycznym oraz w biznesie i polityce.

Podstawowe zagadnienia teoretyczne i metodologiczne w dziedzinie studiów miejskich wywodzą się z wielu dyscyplin nauk społecznych, głównie z historii, ekonomii, socjologii, geografii, politologii, antropologii, urbanistyki, architektury i architektury krajobrazu. W polu badawczym studiów miejskich znajduje się również

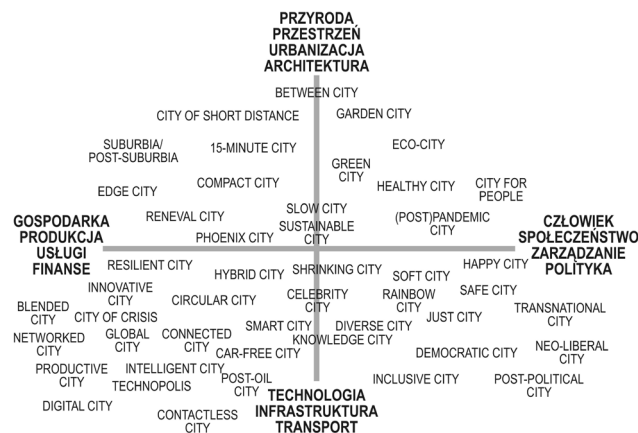
demografia. Demografia podejmuje badania zjawisk ludnościowych, zmierzające do wykrycia prawidłowości, którym te zjawiska podlegają. Przedmiotem demografii jest populacja, tj. cała ludność zamieszkująca określony obszar, jednostkę terytorialną, w tym, co rozumiałe, także miasto w jego granicach administracyjnych lub funkcjonalnych. W tabeli 1 zostały przedstawione istotne pola badawcze miast uwzględniające kwestie demograficzne, takie jak: rozmieszczenie, dynamika zmian, mobilność, struktura ludności. Dwoisty, biologiczno-społeczny charakter zjawisk ludnościowych sprawia, iż badania demograficzne są często uprawiane na pograniczu różnych dyscyplin nauki.

Tabela 1. Kwestie demograficzne w odniesieniu do badań miejskich

Kwestie demograficzne	Pola badawcze miast
Liczba ludności	– klasyfikacja miast – hierarchizacja miast
Rozmieszczenie ludności	– struktura przestrzenna miasta – procesy suburbanizacji
Zmiany zaludnienia	– dynamika miasta – konkurencyjność, odporność miasta
Ruch naturalny	– witalność miasta – warunki życia w mieście
Migracje do i z miasta	– procesy suburbanizacji, rynek mieszkaniowy miasta
Migracje wewnątrzmięskie	– sukcesja funkcji mieszkaniowych – gentryfikacja, rewitalizacja obszarów w mieście
Struktura wieku i płci	– juwenilność, starzenie się mieszkańców – „płeć” miasta, egalitaryzm miejski
Struktura zawodowa	– funkcje miasta – baza ekonomiczna miasta – kreatywność miasta
Struktury społeczne	– ekologia społeczna miasta

Już w samej definicji miasta częstym elementem są jego mieszkańcy. O’Sullivan (2009) w pracy *Urban economics* określił miasto jako obszar geograficzny, który obejmuje dużą liczbę ludzi na stosunkowo niewielkim terytorium. Glaeser w pracy *Triumph of the city* (2012) istotę miasta sprowadził do braku fizycznego dystansu między ludźmi, stwierdzając, że miasto to dużo ludzi na małej przestrzeni. Gehl (2014) w książce *Miasta dla ludzi* pisał, że bez ludzi miasto jest pustą formą. Obecnie istnieje wiele koncepcji, terminów i etykiet, które diagnozują aktualny stan rozwoju miast i jego trendy. Dyskurs teoretyczny wokół koncepcji współczesnego miasta, spolaryzowany przez wiele lat determinizmem ekonomicznym i determinizmem kulturowym, został

uzupełniony w ostatnich dekadach o kwestie technologiczne oraz ekologiczne, a także – jak to zostało przedstawione na rysunku 1 – o kwestie demograficzne.

Rysunek 1. Koncepcje i etykiety miast w odniesieniu do kluczowych komponentów funkcjonowania miasta
Źródło: opracowanie własne

Z przeglądu współczesnych koncepcji wynika, że kwestie demograficzne są na ogół w sposób bezpośredni lub pośredni łączone z mechanizmami rozwoju przestrzennego (urbanistycznego), ekonomicznego i społecznego miasta. W tabeli 2 został przedstawiony wykaz odniesień problemów demograficznych do wybranych współczesnych koncepcji miasta.

Tabela 2. Problematyka demograficzna akcentowana w koncepcjach miasta

Kwestie demograficzne	Koncepcje miasta
Liczba ludności	– megacity – global city – metropolitan city – dominant city – secondary city – slow city
Rozmieszczenie ludności, gęstość zaludnienia	– 15-minute city – short distance city – compact city
Zmiany zaludnienia	– shrinking city – resilient city
Ruch naturalny	– Phoenix city – postwar city
Migracje do i z miasta	– arrival city – networked city
Struktura wieku i płci	– just city – gender city – fair shared city
Struktura zawodowa	– postindustrial city – creative city – celebrity city
Struktury społeczne	– just city – diverse city

Źródło: opracowanie własne.

3. KWESTIA DEMOGRAFICZNA W ŚWIELE WYBRANYCH KONCEPCJI MIASTA

Do koncepcji miasta wyrosłych na gruncie demografii, a przynajmniej w świetle interpretacji procesów demograficznych, którymi są dynamika ludności i zmiany w jej strukturze, należy właściwie tylko koncepcja kurczącego się miasta (*shrinking city*). W idei tej kurczenie się miasta jest identyfikowane najczęściej z jego wyludnianiem, znacznym ubytkiem populacji następującym głównie wskutek emigracji, ale także niskiego (ujemnego) przyrostu naturalnego (Haase i in., 2017). Ponieważ infrastruktura takich miast została stworzona, aby obsłużyć większą populację, jej utrzymanie staje się poważnym problemem ekonomicznym. Częstym efektem kurczenia się miasta jest starzenie się populacji z powodu niskiego wskaźnika urodzeń oraz odpływu ludzi młodych, co przyczynia się do obniżenia poziomu vitalności miasta, a także degradacji kapitału społecznego. Jest to proces upadku o złożonych przyczynach, do których należą: wyczerpywanie się zasobów naturalnych, deindustrializacja, migracje, suburbanizacja itp. Od drugiej połowy XX w. kurczenie się miast stało się powszechną drogą transformacji wielu miejsc na całym świecie. Choć jest to dość częste zjawisko i zazwyczaj objawia się malejącą liczbą ludności, pojawiającymi się pustymi przestrzeniami i niewykorzystaniem istniejącej infrastruktury miejskiej – od szkół i parków po wodociągi – jego istota jest złożona. Procesy dotyczące kurczenia się miasta są omawiane głównie przy użyciu takich terminów, jak: depopulacja, dezurbanizacja, kryzys miejski. Koncepcja *shrinking city* jest zazwyczaj związana z konkretnymi kontekstami krajowymi i lokalnymi oraz z różnymi ramami wyjaśniającymi (Strykiewicz, Jaroszewska, 2022). Autorzy wykorzystujący tę ideę do badania miast stosują na ogół podejście integracyjne, analizując przyczyny, skutki, reakcje i pętle sprzężenia między różnymi komponentami funkcjonowania miasta, w tym komponentem demograficznym (dynamika ludności, struktura demograficzna, zawodowa itp.).

W modelach upatrujących rozwój miasta w zależności od miejsca w hierarchii sieci osadniczej liczba ludności jest ważnym, choć nie kluczowym wskaźnikiem, np. w kontekście definiowania metropolii (idea miasta globalnego – *global city*, miasta drugiego rzędu – *second tier metropolis*). W niektórych koncepcjach, np. powolnego miasta (*slow city*), liczba ludności (do 50 tys. mieszkańców) stanowi z kolei kryterium członkostwa w ramach Międzynarodowej Sieci Miast Cittaslow (według statutu tej organizacji) – organizacji non profit zrzeszającej miasta, które zobowiązały się realizować cele ruchu, tj. wszechstronnie pracować nad poprawą jakości życia swoich mieszkańców (Kaczmarek, 2019). Koncepcja *slow city*, zakładająca prymat endogenicznych

czynników rozwoju nad egzogenicznymi, w szczególności sposób traktuje zasoby lokalne. Zasoby te w kontekście rozwoju terytorialnego (regionalnego, lokalnego) można ujmować jako czynniki rozwoju składające się na kapitał terytorialny. Jednym z jej ważnych elementów jest kapitał ludzki.

Ważnym trendem światowym jest zrównoważony rozwój, w którym kluczowe znaczenie mają troska o środowisko i przeciwdziałanie jego niekorzystnym zmianom. Dyskusje o miastach na temat zrównoważenia środowiskowego, ekonomicznego i społecznego rozpoczęły się już w latach 90. XX w. (koncepcja zrównoważonego miasta – *sustainable city*), ale dopiero nagłośnienie kwestii kryzysu klimatycznego uczyniło z tej idei ważny trend urbanizacyjny. W odpowiedzi na wspomnianą tendencję powstała koncepcja ekologicznych miast tudzież reaktywowana koncepcja zielonych miast (*eco-city*, *green city*), które są realizowane nie tylko w jego treściach, ale i w formie oraz funkcjach i działaniach programowych. Ich urzeczywistnienie (jak niegdyś koncepcji miasta ogrodu Howarda) upatruje się szczególnie w miastach małych i średnich. Upraszczając – ekomiasto to ekologicznie zdrowe miasto. Bank Światowy definiuje ekomiasto jako te, które poprawiają dobrobyt obywateli i społeczeństwa przez zintegrowane planowanie urbanistyczne i zarządzanie, wykorzystując zalety systemów ekologicznych oraz chronią i pielęgnują te aktywa dla przyszłych pokoleń (Suzuki i in., 2010). Idea ekomiasta powstała w odpowiedzi na współczesne niezrównoważone systemy miast. Jednocześnie pojawiły się inne, m.in. koncepcja zdrowego miasta (*healthy city*) czy miasta biofilnego (*biophilic city*), które również podkreślają dążenie do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju w miastach za pomocą różnych podejść.

Jednym z kluczowych trendów cywilizacyjnych na przełomie XX i XXI w. stał się rozwój technologii informacyjnych i komunikacyjnych, przyspieszający procesy gromadzenia i wykorzystywania informacji na potrzeby rozwoju społecznego, gospodarczego i ekologicznego. Aspektowi technologicznemu towarzyszy rozwój społeczeństwa informacyjnego. Nowe technologie znalazły zastosowanie w tworzeniu nowego typu infrastruktury miejskiej (*digital infrastructure*), uzupełniającej infrastrukturę techniczną, transportową i infrastrukturę błękitno-zieloną miasta. Tę technologiczną rewolucję oddają m.in. koncepcje miasta inteligentnego (*smart city*, *digital city*, *intelligent city*). Technologie informatyczne mają ogromny i rosnący potencjał w zakresie organizacji transportu, edukacji, usług społecznych, organizacji pracy i sektora czasu wolnego, czyniąc je z jednej strony bardziej dostępnymi, a z drugiej silnie uzależnionymi w skutecznym ich wykorzystaniu od kapitału ludzkiego i społecznego, wiedzy i umiejętności jego mieszkańców. Choć problemy demograficzne traktuje się tu marginalnie, to kwestie gęstości zaludnienia,

dystansu społecznego, młodości populacji miejskiej są podkreślane jako ważne czynniki rozwoju technologii. Nadzwyczajne zjawiska, takie jak pandemia COVID-19, przyspieszyły proces informatyzacji miast, od sfery zarządzania poczynając, a na usługach różnego rodzaju kończąc. Paradoksalnie wywołany pandemią okresowy kryzys ekonomiczny, który dotknął także miasta, może się przyczynić do przeformułowania ich funkcji, zwiększenia dostępności oraz poprawy jakości wielu usług w przyszłości, ze zdecydowanie większym niż dotąd wykorzystaniem technologii cyfrowych. Zacieranie się granic – pomiędzy tym, co on-line i off-line, pomiędzy tym, co wirtualne, i tym, co fizyczne, pozwala określać miasta jako twory coraz bardziej hybrydowe (*hybrid city*). Gdy rozważamy naszą przyszłość po pandemii COVID-19, pojawia się silny argument uzasadniający, że technologie tzw. inteligentnych miast, które były tak ważne w walce z pandemią, mogą również mieć kluczowe znaczenie dla zapewnienia miastom dynamicznej przyszłości. W tym kontekście pandemia była „dobrodziejstwem” dla rozwoju miast inteligentnych.

Kontekst przestrzenny miasta znajduje w ostatnich latach wyraz w koncepcjach miasta zwartej (*compact city*) oraz miasta krótkich odległości (*short distance city*, *15-minute city*). Ogólnie są to koncepcje urbanistyczne, które promują stosunkowo dużą gęstość zabudowy mieszkalnej oraz mieszane (wielofunkcyjne) użytkowanie gruntów (Moreno i in., 2021). Opierają się one zarówno na układzie urbanistycznym, jak i na wydajnym systemie transportu publicznego, który – według jego zwolenników – zachęca do poruszania się pieszo lub jazdy na rowerze, co w konsekwencji prowadzi do niskiego zużycia energii i generuje mniejsze zanieczyszczenie. Jest to zarazem bardziej zrównoważony typ osadnictwa miejskiego niż niekontrolowany rozwój przestrzenny miast, ponieważ jest mniej zależny od samochodu, wymaga mniejszej (i tańszej *per capita*) infrastruktury (Dempsey, 2010). Polityka planowania, która prowadzi do zwiększenia gęstości zaludnienia na obszarach miejskich, ma tendencję do ograniczania korzystania z samochodów, choć należy brać pod uwagę, że podwojenie gęstości zaludnienia na danym obszarze nie zmniejszy o połowę częstotliwości korzystania z samochodu ani w podobnej proporcji nie skróci odległości. Miasto 15-minutowe to koncepcja urbanistyczna (skądinąd stanowiąca rozwinięcie wcześniejszej koncepcji jednostki sąsiedzkiej), w której większość codziennych potrzeb można zaspokoić w środowisku lokalnym, pieszo lub rowerem. Koncepcja została spopularyzowana przez burmistrz Paryża, Anne Hidalgo, a zainspirowana przez francusko-kolumbijskiego naukowca, Carlosa Morenę. 15-minutowe miasta mają opierać się na 5-minutowych dzielnicach, a sama idea została opisana jako „powrót do lokalnego stylu życia”. W kontekście demograficznym miasto zwarte to miasto dużych gęstości zaludnienia i możliwości spełniania

podstawowych funkcji w odległości spaceru lub jazdy na rowerze od swojego miejsca zamieszkania: życia, pracy, handlu, opieki zdrowotnej, edukacji i rozrywki. Ramy tej koncepcji składają się z czterech elementów: gęstości zaludnienia, bliskości, różnorodności i cyfryzacji (Haaland, Konijnendijk van den Bosch, 2015). Poważnym czynnikiem wpływającym na perspektywy rozwoju miast jest starzenie się społeczeństwa. Starzenie się społeczeństwa miejskiego wymaga nowego spojrzenia na organizację przestrzeni w mieście. Szybko rośnie znaczenie planowania miast przyjaznych starzeniu, do których zalicza się miasta kompaktowe i miasta krótkich odległości. Ze względu na niską mobilność osób starszych ważne jest zaplanowanie ich bezpośredniego środowiska życia, zapewniającego dostęp do obiektów lub obszarów spełniających podstawowe potrzeby tej konkretnej grupy użytkowników przestrzeni miejskiej. Niekorzystne zmiany demograficzne zaburzają funkcjonowanie systemu miejskiego, wymuszając tym samym działania adaptacyjne prowadzące do nowego stanu równowagi w organizmie miasta.

Kwestie demograficzne przewijają się także w politycznych koncepcjach miasta. Modele sprawiedliwego miasta (*just city*), uczciwego, wspólnego miasta (*fair shared city*), czy miasta równości (*gender city*) odwołują się do jednych z najbardziej fundamentalnych pojęć zarówno w dyskusjach politycznych, jak i w praktyce społecznej. Koncepcje demokracji, wolności, suwerenności w mieście wyrosły na gruncie walki z dyskryminacją rasową, etniczną i religijną (Fainstein, 2010). Od pewnego czasu zyskują coraz to większą wagę również w odniesieniu do struktur demograficznych miasta, czyli struktury jego mieszkańców według wieku i płci. W koncepcji miasta sprawiedliwego chodzi o równoprawienie, m.in. o równy dostęp do rynku pracy, usług społecznych, podstawowych dóbr w mieście i w konsekwencji zapobieganie ekskluzji ze względu na wiek czy płeć. W koncepcji *gender city* (*gender equal city*) równość płci (kobiet, mężczyzn, osób nieheteronormatywnych) stała się niezaprzeczalnie jedną z podstawowych kwestii społecznych i politycznych. Poza identyfikacją przyczyn nierówności utrzymujących się w miastach wskazuje się w tej koncepcji na szczególną rolę władz lokalnych w stymulowaniu pozytywnych zmian przez kształtowanie polityki przeciwdziałającej homofobii i wykluczeniu oraz uwzględniającej kwestie płci i wieku.

Problematyka nierówności w mieście nabrała dodatkowego wymiaru w czasie pandemii COVID-19. Skutki społeczne pandemii to nie tylko kwestie ograniczania relacji społecznych, izolacji i dystansu społecznego, choć są one szczególnie dotkliwe w miastach jako miejscach koncentracji życia społecznego, w tym wydarzeń publicznych, masowych. Oddziaływanie społeczne pandemii dotyczy także kwestii funkcjonowania i dostępności do usług społecznych (edukacja,

administracja, służba zdrowia, kultura, turystyka, sport, rekreacja), co wiąże się z niezaspokajaniem wielu podstawowych potrzeb człowieka. Ich deprivacja staje się szczególnie dotkliwa w miastach, które świadczą usługi społeczne nie tylko dla własnych mieszkańców, ale także dla okolicznych gmin i całego regionu, z którym miasto jest powiązane.

W połączeniu z izolacją indywidualną ograniczenie dostępności do usług społecznych bądź obniżenie poziomu ich świadczenia (np. edukacja, służba zdrowia, pomoc społeczna) jest jednym z głównych źródeł stresu, zakłóceń i zagrożeń dla rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego.

Jak zauważyła Wade (2020), historycznie rzecz ujmując, pod względem społecznym pandemie z reguły najsilniej uderzają w mniejszości i osoby znajdujące się w grupach słabszych ekonomicznie, szczególnie w osoby starsze i rodziny wielodzietne. Grupy te częściej i bardziej cierpią z powodu większego narażenia na ryzyko zachorowania, trudności gospodarcze i ograniczony dostęp do usług. Szybkie rozprzestrzenianie się COVID-19 obnażyło niektóre z tych problemów oraz występujące nierówności. Wynika to częściowo z faktu, że w czasie pandemii grupy mniejszościowe mają ograniczony dostęp do opieki medycznej. Połączenie wybranych czynników, jak: bardzo duża gęstość zaludnienia, niewystarczający dostęp do podstawowych usług społecznych i niepewne źródła utrzymania, utrudnia albo wręcz uniemożliwia powstrzymanie rozprzestrzeniania się COVID-19 w slumsach za pomocą promowania dystansu społecznego i kwarantanny. Te trudności zostały już zdiagnozowane w wielu miastach Azji, Afryki i Ameryki Południowej (Wasdani, Prasad, 2020). W związku z tym istnieją obawy, że nierówności mogą nie tylko utrudniać powstrzymanie wirusa, ale także powodować jego dalszą ekspansję. Dlatego polityka dystansowania społecznego nie powinna być wdrażana w oderwaniu od mechanizmów wsparcia gospodarczego.

Przywołując zmiany wywołane pandemią, należy zwrócić uwagę na bardzo popularną obecnie koncepcję miasta odpornego, prężnego (*resilient city*). *Resilience* w odniesieniu do miast oznacza przede wszystkim umiejętność dostosowywania się i podejmowania odpowiednich działań w nadzwyczajnych warunkach ich funkcjonowania, w razie wystąpienia różnego typu zjawisk i zdarzeń kryzysowych, jak również poprawę jakości pełnionych przez miasto funkcji i świadczonych usług podczas sytuacji kryzysowych. Idea *resilient city* początkowo odnosiła się głównie do problematyki związanej z katastrofami naturalnymi (powodzie, wybuchy wulkanów, trzęsienia ziemi, pożary itp.), zwłaszcza ze skutkami nasilających się od lat zmian klimatycznych. Z czasem zakres koncepcji został poszerzony o inne kluczowe dla rozwoju miast zagrożenia, takie jak: kryzysy gospodarcze, gwałtowne zmiany

społeczne, procesy hiperurbanizacji, wielkie migracje, uchodźstwo, czy wreszcie zmiany demograficzne.

W rozważaniach nad odpornością/prężnością miast akcentuje się różne wymiary, podsystemy miasta narażone na kryzysy: podsystem fizyczny (np. przyrodniczy), infrastrukturalny, gospodarczy, społeczny i instytucjonalny (zarządczy). W wielowymiarowym podejściu do zagadnienia odporności stosunkowo mniej uwagi poświęca się podsystemowi demograficznemu. Podsystem ten może występować zarówno w roli akceleratora zmian (silna emigracja, exodus ludności lub gwałtowny jej napływ, np. migrantów), jak i adaptatora, czyli reakcji mieszkańców na zjawiska kryzysowe w zależności od wielkości miasta (liczby ludności), struktury demograficznej, społeczno-zawodowej.

Jak zauważyli Figueiredo, Honiden i Schumann (2018), w ocenie odporności (elastyczności) miasta bierze się pod uwagę także cechy społeczno-demograficzne populacji: wiek, płeć, przyrost naturalny, narodowość, język, stan rodzinny, migracje, wykształcenie, strukturę zawodową itp. Z jednej strony ukazują one skalę ekspozycji na zagrożenia i kryzysy, z drugiej zaś potencjał do absorbowania perturbacji. Autorzy posługują się pojęciem odporności społecznej, wspólnotowej (*community resilience*), co do której z pewnością należy brać pod uwagę cechy demograficzne (np. młodość, witalność, prężność populacji). Autorzy definiują prężność społeczną jako zdolność lokalnej społeczności do przeciwdziałania negatywnym zjawiskom oraz do podtrzymywania warunków zapobiegających pogarszaniu się poziomu życia.

Pielesiak, Ogrodowczyk i Marcińczak (2021), opierając się na przeglądzie literatury dotyczącej *resilient city* z lat 2010–2020, wyróżnili 14 wymiarów badania odporności miasta (autorzy używają w pracy pojęcia prężności). Wśród nich wskazują na wymiar demograficzny. Na podstawie analizy 21 pozycji literatury z całego świata nt. odporności miast wymiar demograficzny odporności miasta został uznany za istotny w 14 przypadkach.

Do czynników zakłócających funkcjonowanie miasta należą intensywne migracje. Jak stwierdziły Kirbyshire i in. (2017), gwałtowny, na dużą skalę, przyrost ludności w miastach (koncepcja miasta napływowego – *arrival city*) jest jednym z czynników, które mogą oddziaływać na jego gospodarkę, źródła dochodów i wydatki budżetowe, funkcjonowanie usług, rynek mieszkaniowy, transport, strukturę przestrzenną, zachowania i wzorce społeczne, wreszcie zmiany demograficzne. Skutkiem migracji, szczególnie przybycia wielkiej liczby uchodźców, są drastyczne zmiany demograficzne i społeczne, niosące dla miast olbrzymie wyzwania. Dlatego istnieje konieczność adaptacji systemów miejskich tak, aby były odporne i zdolne do wchłaniania, regeneracji, adaptacji i transformacji. Odporność miejska jest sposobem na przygotowanie systemu miejskiego na wszelkie dalsze

zakłócenia, a także na reagowanie na trwające fale uchodźców i przystosowanie się do fal wcześniejszych.

Z zagadnieniem odporności na zjawiska kryzysowe ściśle wiążą się powstające koncepcje miasta dotyczące zagrożeń i przebiegu pandemii. Jak zauważyli Florida, Rodríguez-Pose i Storper (2021, s. 1), „COVID-19 nie jest pierwszą pandemią, która zaatakowała nasze miasta, ani nie będzie ostatnią”. Ta sama gęstość urbanistyczna, która umożliwia handel i komunikację w mieście, pozwala zarazem na szybkie rozprzestrzenianie się chorób. Tak też stało się w okresie pandemii COVID-19. Miasta były głównymi ogniskami zakażeń SARS-CoV-2, stąd nagromadzenie problemów związanych z pandemią dotyczyło przede wszystkim środowisk zurbanizowanych (zob. Kaczmarek, 2021). Jeśli miasta są definiowane przez brak fizycznej przestrzeni między ludźmi, to społeczne zdystansowanie, które nastąpiło po wybuchu pandemii, można uznać za gwałtowną dezurbanizację. Twórcy koncepcji miast w czasie i po pandemii: miasta mieszanego (*blended city*), hybrydowego (*hybrid city*), postcovidowego (*postcovid city*) zgodnie uznają, że zmiany te są nie tylko tymczasowe, ale w pewnym stopniu już trwałe (Clark, 2021). Utrzymujące się zagrożenie COVID-19 lub innymi pandemiemi przyczynia się do „wypychania” działalności gospodarczej i mieszkańców na obszary podmiejskie i bardziej odległe, degradując centra miast (w tym np. centra biurowe, handlowe), transport publiczny (kolej, autobusy, metro), miejskie usługi centralne (edukacja, rozrywka, turystyka itp.). Te atrybuty miejskości stają się nieopłacalne w utrzymaniu i w myśl koncepcji miasta postcovidowego będą zanikać. Rozwój telepracy spowoduje, że przedsiębiorstwa będą bardziej mobilne niż kiedykolwiek i sprawią, że rywalizacja między miastami o przyciągnięcie światowej sławy talentów stanie się jeszcze bardziej zacięta. Przyszłość miast po pandemii COVID-19 może oznaczać zmiany przestrzenne i strukturalne w populacjach miejskich na niespotykaną dotąd skalę, w tym znane z koncepcji miasta kurczącego się. Paradoksalnie więc pandemie przyspieszyły realizację wizji „miasta bez ludzi”. Jednocześnie kryzys związany z COVID-19 ujawnił tragiczne konsekwencje ograniczonej gotowości i odporności w obliczu globalnej sytuacji kryzysowej. Degradacja środowiska, rosnące nierówności w społeczeństwie i głębokie powiązania gospodarcze nasiliły rozprzestrzenianie się i wpływ COVID-19, który nieproporcjonalnie oddziałuje na grupy szczególnie wrażliwe i pogłębia istniejące podziały, takie jak nierówności społeczno-ekonomiczne w miastach.

Wśród współczesnych koncepcji miasta odżyła kwestia miast narażonych na konflikty zbrojne i ich konsekwencje (idea miasta powojennego – *postwar city*, miasta powstałego z popiołów – *Phoenix city*). Według Gusica (2020) powojenne miasta, w których wojna się

skończyła, a społeczno-polityczny porządek społeczeństwa pozostaje niestabilny, stanowią zazwyczaj punkty zapalne w okresie przejściowym między wojną a pokojem, a także miejsca z najbardziej surowymi warunkami do życia. To często sprawia, że są one problemowe i dysfunkcyjne. Miasto ma jednak ogromny potencjał do przekraczania wszelkich barier fizycznych (proces odbudowy) oraz podziałów społecznych. Od początku agresji Rosji na Ukrainę badacze miast, ponownie po wielu dekadach, zwracają uwagę na skalę zniszczeń tkanki fizycznej i potencjału ludzkiego, kwestie przymusowych emigracji z miast oraz dyskutują o planach odbudowy i implantacji w nich życia gospodarczego i społecznego. Bliskość konfliktu do granic pokojowych państw europejskich czyni z tragicznego wydarzenia, którym jest wojna w Ukrainie, przedmiot ponownej humanistycznej refleksji nad kruchością miast oraz wizjami (koncepcjami) ich rozwoju wobec zjawisk tak wysoce destrukcyjnych, jak wojna.

4. WNIOSKI

Miasto stało się przedmiotem badań, a w rezultacie – tworzenia koncepcji przez autorów reprezentujących znaczną liczbę dyscyplin naukowych, które składają się na interdyscyplinarną dziedzinę badań określaną jako *urban studies*. Niewiele jest koncepcji powstałych na gruncie demografii, jednak podobnie jak w procesach urbanizacji trendy demograficzne przeplatają się z gospodarczymi, społecznymi i politycznymi, tak też kwestie demograficzne stają się elementem najpopularniejszych obecnie modeli rozwoju miast. Coraz więcej jest koncepcji kompleksowych, wynikających z integracji badań, łączonych bądź przenikających się. Są one coraz częściej (lepiej lub gorzej) wdrażane w życie, co może i powinno podlegać weryfikacji, badaniu. W odniesieniu do wielu koncepcji miasta nie powstała jak dotąd w pełni spójna i usystematyzowana teoria. Można w zasadzie stwierdzić, że większość koncepcji ma w tej chwili raczej charakter preteorii, a więc dostarczają wstępnych założeń pozwalających na określenie problemów badawczych oraz identyfikują pewne czynniki badanych zjawisk. Na ich gruncie formułowany jest aparat pojęciowy, który pozwala opisywać realnie zaobserwowane mechanizmy i praktyki związane z rozwojem przestrzennym (urbanistycznym), ekonomicznym i społecznym miasta. W niniejszej pracy dokonano przeglądu współczesnych koncepcji miast pod kątem uwzględniania w nich problematyki demograficznej. Wnioski, jakie nasuwają się z tego przeglądu, są następujące:

1. Miasto stało się przedmiotem badań, a w rezultacie tworzenia koncepcji przez znaczną liczbę dyscyplin naukowych (*urban studies*).

2. Niewiele jest koncepcji, które powstały na gruncie demografii, aczkolwiek jest ona ważną dyscypliną w opisie miasta.
3. Jedyną koncepcją, która ma swoje źródło w procesach demograficznych, jest idea kurczącego się miasta (*shrinking city*), odwołująca się do depopulacji i starzenia się społeczeństwa miejskiego.
4. Migracje są ważnym elementem koncepcji związanych z gwałtownymi przyrostami ludności w mieście (*arrival city*).
5. Tak jak w procesach urbanizacji trendy demograficzne przeplatają się z gospodarczymi, społecznymi i politycznymi, tak też kwestie demograficzne stają się elementem najpopularniejszych obecnie koncepcji miast (np. *resilient city*).
6. Coraz więcej jest kompleksowych modeli rozwoju miast, wynikających z integracji badań, dochodzi do łączenia/integracji koncepcji bądź ich przeniesienia się.
7. Stosunkowo skromna jest krytyka naukowa koncepcji (co wynika ze zbyt słabej refleksji nad nimi).
8. Koncepcje są coraz częściej (lepiej lub gorzej) wdrażane w życie, co może i powinno podlegać weryfikacji, badaniu.
9. Nadzwyczajne wydarzenia mogą przyspieszyć powstawanie koncepcji (np.: zmiany ustroju, wojny, kryzysy, kataklizmy, katastrofy, epidemie). Część z nich jest wprost związana z demografią i geografiami ludności.
10. Istnieje potrzeba klasyfikacji koncepcji i badań porównawczych, założeń i składowych koncepcji, cyklu ich życia, cech wspólnych.

Podsumowując, jedyną koncepcją, która ma swoje korzenie w procesach demograficznych jest idea kurczącego się miasta, odwołująca się do depopulacji i starzenia się społeczeństwa miejskiego. W pozostałych modelach kwestie demograficzne (dynamika ludności, struktury demograficzne, społeczno-zawodowe) stanowią ważne, choć najczęściej nie kluczowe, uwarunkowanie funkcjonowania i rozwoju gospodarki, infrastruktury, technologii i życia społecznego w mieście. Tym samym kwestie demograficzne w największym stopniu traktowane są jako zasób (uwarunkowanie, jeden z kapitałów terytorialnych), w mniejszym jako czynnik (determinanta), a w znacznym zakresie jako wyzwanie rozwoju miasta. Rola demografii w tworzeniu koncepcji miast będzie rosła wraz z ich różnorodnością i skomplikowaniem problemów do rozwiązania. W obliczu coraz bardziej dotkliwych skutków zmian klimatycznych, kryzysów gospodarczych, zagrożeń zdrowotnych (jak COVID-19) oraz postępu technologicznego miasta są narażone na wstrząsy. Uwzględnia to wielowymiarowa koncepcja odporności miejskiej (*resilient city*), koncentrująca się także na ocenie tej odporności wobec zjawisk demograficznych (starzenie się, depopulacja, napływ migrantów, uchodźców). Integruje ona różne

koncepcje odporności i różne dziedziny wiedzy, w tym demografię.

Współczesna literatura jest ograniczona głównie do tworzenia modeli dla miast krajów rozwiniętych. Dlatego przyszłe badania powinny rozważać opracowanie koncepcji rozwoju miast w innych częściach świata, w krajach znajdujących się na różnych etapach rozwoju. Przyszłość należy też zapewne do koncepcji oddolnych i „szytych na miarę miasta” (grup miast), zgodnie z ich poziomem/wyzwaniami rozwoju (tak, jak w przypadku idei *slow city* dedykowanej małym miastom).

BIBLIOGRAFIA

- Chojnicki, Z. (1999). *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Clark, G. (2021). *Cities after the pandemic: The blended city and distributed urbanization*. Pobrane z: <https://www.msci.com/documents> (16.06.2022).
- Davis, W.K.D. (2015). *Theme cities: Solutions for urban problems*. London: Springer.
- De Jong, M., Joss, S., Schraven, D., Zhan, C., Weijnen, M. (2015). Sustainable-smart-resilient-low carbon-eco-knowledge cities; making sense of a multitude of concepts promoting sustainable urbanization. *Journal of Cleaner Production*, 109, 25–38. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.02.004>
- Dempsey, N. (2010). Revisiting the compact city? *Built Environment*, 36 (1), 5–8. <https://doi.org/10.2148/benv.36.1.5>
- Fainstein, S.S. (2010). *The just city*. Ithaca: Cornell University Press.
- Figueiredo, L., Honiden, T., Schumann, A. (2018). Indicators for resilient cities. *OECD Regional Development Working Papers*, 2. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/6f1f6065-en>
- Florida, R., Rodríguez-Pose, A., Storper, M. (2021). Cities in a post-COVID world. *Geography, Urban Studies*, 0 (0). <https://doi.org/10.1177/00420980211018072>
- Gehl, J. (2014). *Miasta dla ludzi*. Tłum. M.A. Urbańska. Kraków: Wydawnictwo RAM.
- Glaeser, E. (2011). *Triumph of the city*. London: Macmillan.
- Gusic, I. (2020). *Contesting peace in the postwar city: Belfast, Mitrovica and Mostar*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Haaland, C., Konijnendijk van den Bosch, C. (2015). Challenges and strategies for urban green-space planning in cities undergoing densification: A review. *Urban Forestry & Urban Greening*, 14 (4), 760–771. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2015.07.009>
- Haase, A., Nelle, A., Mallach, A. (2017). Representing urban shrinkage – the importance of discourse as a frame for understanding conditions and policy. *Cities*, 69, 95–101. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.09.007>
- Kaczmarek, T. (2021). Miasta w czasie pandemii COVID-19. Stan i wyzwania. W: L. Mierzejewska, M. Wdowicka (red.), *Miasta i regiony w obliczu pandemii COVID-19 i innych wyzwań współczesnego świata* (s. 31–42). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Kaczmarek, U. (2019). Koncepcja *slow city* i jej wdrażanie w małych miastach obszaru metropolitalnego. Przykład Murowanej Gośliny i Schneverdingen. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 48, 119–145. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2019.48.08>
- Kirbyshire, A., Wilkinson, E., Le Masson, V., Batra, P. (2017). Mass displacement and the challenge for urban resilience

- [Working paper]. Pobrane z: <https://cdn.odi.org/media/documents/11202.pdf> (20.06.2022).
- Knox, P. (red.) (2014). *Atlas of cities*. Princeton: Princeton University Press.
- McCann, E. (2011). Urban policy mobilities and global circuits of knowledge: Toward a research agenda. *Annals of the Association of American Geographers*, 101, 107–130. <https://doi.org/10.1080/00045608.2010.520219>
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., Pratlong, F. (2021). Introducing the “15-minute city”: Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities. *Smart Cities*, 4 (1), 93–111. <https://doi.org/10.3390/smartcities4010006>
- O’Sullivan, A. (2011). *Urban economics*. Irwin, Boston: McGraw-Hill Higher Education.
- Pielesiak, I., Ogródowczyk, A., Marcińczak, S. (2021). *Budowanie prężności w kontekście kurczenia się miast europejskich*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rink, D., Haase, A. (red.) (2018). *Handbuch Stadtkonzepte: Analysen, Diagnosen, Kritiken und Visionen*. Opladen, Toronto: Verlag Barbara Budrich.
- Solarek, K. (2011). Współczesne koncepcje rozwoju. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 56 (4), 51–71.
- Stryjakiewicz, T., Jaroszewska, E. (2022). Shrinking cities in Poland – recent trends of change and emerging policy responses. W: C.-T. Wu, M. Gunko, T. Stryjakiewicz, K. Zhou (red.), *Post-socialist shrinking cities* (s. 256–275). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367815011-21>
- Suzuki, H., Dastur, A., Moffatt, S., Yabuki, N., Maruyama, H. (2010). Eco2 cities: Ecological cities as economic cities. Pobrane z: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/b3d94d3a-5ebf-57ff-9588-37ff9d581a8b> (20.06.2022).
- Vasconcelos, P. de A. (2015). The metamorphoses in the concept of the city. *Mercator*, 14 (4), 17–23. <https://doi.org/10.4215/RM2015.1404.0002>
- Wade, L. (2020). An unequal blow. *Science*, 368 (6492), 700–703. <https://doi.org/10.1126/science.368.6492.700>
- Wasdani, K.P., Prasad, A. (2020). The impossibility of social distancing among the urban poor: The case of an Indian slum in the times of COVID-19. *Local Environment. The International Journal of Justice and Sustainability*, 25 (5), 414–418. <https://doi.org/10.1080/13549839.2020.1754375>

Artykuł wpłynął:
2 sierpnia 2022

Zaakceptowano do druku:
4 października 2022